

Te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen in de komende decennia en hun invloed op land- en tuinbouw.

De organisatoren van de Tuinbouwdagen hebben mij gevraagd op deze jubileumbijeenkomst iets te zeggen omtrent de ontwikkeling van onze samenleving in de naaste toekomst en de invloed die daarvan uit zal gaan op de agrarische wereld. Wat van mij dus wordt verwacht, is een stukje futurologie. Ik behoef U niet te zeggen, dat dit geen eenvoudige taak is. Toekomstverwachtingen uitspreken die enige realiteitswaarde hebben, is altijd een moeilijke zaak geweest en het is in het huidige tijdsgewricht een hachelijker onderneming dan ooit. Iedereen weet nu wel zo ongeveer, dat het dóen van voorspellingen iets anders is dan het extrapoleren van ontwikkelingslijnen uit het verleden. Het is gemeengoed geworden dat tal van groeicurven een exponentieel verloop vertonen, hetgeen betekent dat het eenvoudig zo niet kan doorgaan omdat -populair gezegd- de bomen nu éénmaal niet in de hemel groeien. Deze wetenschap betekent echter niet, dat het ons daarmee duidelijk is hoe het dan wel zal gaan.

Er zijn echter meer redenen, waarom juist op het ogenblik toekomstverwachtingen een zwakke basis hebben. Het is misschien goed, voor we tot ons eigenlijke onderwerp komen, een ogenblik stil te staan bij de vraag, waarop onze gedachte dat we iets over de toekomst zouden kunnen zeggen in feite is gebaseerd en welke waarde we aan uitspraken in dit opzicht in principe kunnen toekennen.

In de eerste plaats kunnen ^{wij} bij onze verwachtingen over de toekomst rekening houden met een aantal gegevens, die we als hard kunnen beschouwen. Te noemen vallen in de eerste plaats de fysisch-geografische hoedanigheid van het gebied waarin we leven, met de positieve en negatieve potenties die het in zich bergt. Hard is ook de algemene menselijke natuur met de daaruit voortvloeiende materiële en non-materiële basis-behoeften van de mens. Dat deze gegevens hard zijn betekent niet dat we ze volledig kennen. We weten altijd nog niet hoeveel aardgas het Nederlandse territorium kan opbrengen en de wezenlijke menselijke natuur is nog steeds een onderwerp van onderzoek en speculatie.

In de tweede plaats hebben we te maken met een aantal factoren, die we als semi-hard kunnen aanduiden. Het gaat om verschijnselen die we met een aanzienlijke mate van zekerheid over een redelijk lange termijn kunnen overzien. Semi-hard is b.v. de ontwikkeling van het bevolkingsbestand. We weten nu reeds -catastrofes voorbehouden- vrij zeker hoe groot de beroepsbevolking in Nederland over 15-20 jaar zal zijn en -iets minder zeker- hoe groot de vraag naar woningen dan zal zijn. Dat het hier om niet meer dan semi-harde gegevens gaat, is ons b.v. door de plotselinge sterke geboortendaling in de laatste jaren wel weer duidelijk geworden. Als semi-hard kan men ook beschouwen een bepaalde mate van ontwikkeling van kennis en inzicht, met name door wetenschappelijk en technologisch onderzoek. Het aanwezige

bestand van wetenschappelijke onderzoekers en de bestaande uitrusting voor onderzoek garandeert -weer catastrofes voorbehouden- voor een redelijk lange periode voortzetting van het onderzoek en van bepaalde resultaten. Semi-hard is ook de materiële uitrusting in het algemeen die de mens zich heeft geschapen. Gebouwen van allerlei soort, wegen, kanalen, havens, vliegvelden, werktuigen en machines etc., zij vormen geen vast bestand, maar ze zijn niet op korte termijn radicaal op te ruimen en door iets volkomen nieuws te vervangen. Dit geldt met name ook voor land- en tuinbouw; verkaveling, ontsluiting, ontwatering, bedrijfsgebouwen, ze laten zich om allerlei redenen slechts geleidelijk veranderen en verbeteren.

Deze opsomming van hele en halve harde feiten valt natuurlijk uit te breiden. Zij vormen een aantal randvoorwaarden, die het gedrag van de mens conditioneren en dat dus mede vorm geven. Zij vormen hiermee een uitgangspunt voor het formuleren van verwachtingen omtrent dit gedrag in de toekomst. Maar ook niet meer dan een uitgangspunt. Binnen deze randvoorwaarden bestaat nog een enorme speelruimte. Als we niets meer hadden dan enige kennis van deze randvoorwaarden, zouden we niet ver komen met onze toekomstverwachtingen. Het meest wezenlijke uitgangspunt dat men -bewust of onbewust- hanteert als men over de toekomst spreekt, is dat het menselijke gedrag in hoge mate wordt bepaald door normen, door regels aangaande goed en kwaad en juist en onjuist en dat deze normen een zekere duurzaamheid bezitten. Het is deze duurzaamheid van normen, die ons bepaalde zekerheden geeft over menselijk gedrag in de toekomst.

Een belangrijke norm b.v. die sinds twee eeuwen de westerse maatschappij beheerst en die o.a. voor het bedrijfsleven ingrijpende gevolgen heeft gehad, is dat de mens individueel en collectief moet streven naar vooruitgang, naar verbetering door verandering, vooruitgang in economisch opzicht, in sociaal opzicht en in cultureel opzicht. Zonder dit moderne vooruitgangsideaal als norm, zou onze maatschappij een geheel ander gezicht hebben dan ze nu heeft. Een andere norm, die in de moderne -als U wilt kapitalistische- maatschappij een grote rol speelt is het respect voor de persoonlijke eigendom en in verband daarmee, eerlijkheid in zaken. Hoeveel oneerlijkheid er ook mag zijn, zou er niet een norm zijn van eerlijkheid, dan zou ons moderne economische apparaat, ons distributiewezen, ons bankwezen enz. dat in wezen berust op een betrouwbaarheid, ook in onpersoonlijke verhoudingen, in de relatie met mensen op afstand die men niet kent, onbestaanbaar zijn. De middeleeuwse moraal die eerlijkheid en betrouwbaarheid als norm in wezen beperkte tot de eigen kleine groep waartoe men behoorde, zou hiervoor tekort schieten. Normen zijn het ook die bepalen welke de verhoudingen tussen werkgever en werknemer zijn en welke verhouding tussen verschillende inkomens men in een bepaalde maatschappij juist en rechtvaardig acht. Normen bepalen ook de verhouding tussen de generaties en normen zeggen welk werk een hoge of een lage status heeft.

Het zal nu al wel duidelijk zijn waar m.i. een grote moeilijkheid schuilt bij het uitspreken van toekomstverwachtingen in deze tijd. We leven in een sociale crisis. Zonder hier op het ogenblik op dit begrip crisis verder in te gaan, merk ik hier op

dat dergelijke crises -niet alleen nu maar ook vroeger- zich kenmerken door normverzwakking en normverwerping. Het zal U ongetwijfeld opgevallen zijn, dat de normen die ik zo even opsomde, eigenlijk zonder uitzondering, in onze tijd op de tocht staan. Velen betwijfelen hun aanvaardbaarheid voor een toekomstige maatschappij. Een wezenlijk kenmerk van een sociale crisis is de onzekerheid aangaande de richting waarin de toekomst zich zal bewegen. Doordat het oude normenstelsel in belangrijke mate op drift raakt en wordt verworpen, heeft men daarin geen duidelijk houvast meer voor een toekomstverwachting. Een nieuw normenstelsel heeft zich echter in een crisisperiode nog niet uitgekristalliseerd. Welk normenstelsel zal gaan overheersen als op een bepaalde manier misschien weer een consolidatie op een dergelijke tijd van onzekerheid volgt, valt niet te zeggen. Deze onzekerheid brengt mee, dat in een periode van sociale crisis de invloed van het toeval op de maatschappelijke ontwikkeling groter is dan in tijden van consolidatie. In het algemeen is de invloed van toeval, hier in de zin van factoren, die sociologisch niet volgbaar en in hun ontstaan sociologisch niet verklaarbaar zijn, op de maatschappelijke ontwikkeling groter dan men in de regel geneigd is zich te realiseren. De Nederlandse geschiedenis en de huidige Nederlandse maatschappij b.v. zouden geheel anders geworden zijn, wanneer zich niet omstreeks 1500 in het Spaanse koningshuis een aantal sterfgevallen had voorgedaan waardoor, geheel tegen de bedoeling, de Nederlanden staatkundig verbonden raakten met Spanje. In tijden van sociale crises echter, wanneer het onzeker is welke normen in de toekomst zullen gaan bovendrijven en wanneer de verhoudingen in wankelbaar evenwicht zijn, zijn de mogelijkheden voor diepingrijpende gevolgen van toevallige gebeurtenissen veel groter dan anders. Relatief geringe krachten, die in tijden van consolidatie weinig invloed hebben, kunnen dan de balans gemakkelijk in een bepaalde richting doen doorslaan. Een bijzonder element van het toeval dat in crises van grote betekenis kan gaan worden, is het optreden van grote persoonlijkheden, die dan hun kans krijgen. Men denke, om twee voorbeelden van crisissituaties in de geschiedenis te noemen, aan de doorslaggevende betekenis van het ingrijpen van Napoleon in de Franse revolutie en van Lenin in de Russische revolutie.

Na mij zó gepantserd te hebben met algemene reserves, wil ik dan wel een poging wagen om iets te zeggen over de toekomst van land- en tuinbouw in onze maatschappij, al zal ik in mijn verdere betoog nog wel weer eens specifieke reserves inbouwen. Om te beginnen, ik meen, dat ~~in~~ binnen Europa in het algemeen en binnen Nederland in het bijzonder, de eigen agrarische productie van essentiële betekenis zal blijven en misschien zelfs van toenemend belang zal worden in de tijd, die voor ons enigszins valt te overzien. De laatste jaren hebben ons nog weer eens bijzonder duidelijk gemaakt, hoe precair de wereldvoedselpositie is. In deze recente schaarste weerspiegelt zich het feit, dat in het grootste deel van de wereld nog steeds de productie, met inbegrip van de agrarische productie, zich bij een steeds stijgende bevolking, op een laag technisch niveau afspeelt. Een stijgende welvaart in deze gebieden echter

zal vermoedelijk de positie voor Europa, wat de voorziening met agrarische producten betreft, niet vergemakkelijken. Ongetwijfeld zal een algemeen^e verhoogde welvaart in de ontwikkelingslanden ook een verhoging van de agrarische productie inhouden. Gezien echter de enorme achterstand met betrekking tot de voorziening met voedingsmiddelen en andere op agrarische productie gebaseerde artikelen die thans in die landen bestaat t.o.v. een redelijk te achten niveau, lijkt het wel waarschijnlijk, dat een algemeen stijgende welvaart dáár de discrepantie tussen vraag en aanbod van agrarische producten op de wereld als geheel eerder zal vergroten dan verkleinen. Een voorbeeld van het effect van toenemende vraag naar voedingsmiddelen bij stijgende welvaart kan men vinden in de invloed die de vraag naar rundvlees vanuit Japan thans uitoefent op de wereldmarkt voor dat product. West-Europa zelf geeft trouwens het beste voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling. In de 19de en 20ste eeuw nam bij toenemende welvaart de behoefte aan invoer van agrarische producten steeds toe, niet omdat de productie binnen Europa afnam of stagneerde maar door de sterke toeneming van de vraag. Er is dus, dunkt me, geen reden om slordig om te gaan met ons agrarisch productieapparaat in Europa en in Nederland. Theoretisch kan, zoals bekend, in Europa en zelfs in Nederland, de plantaardige productie per ha. nog aanzienlijk stijgen en voorlopig zal ook in feite een stijging nog wel worden verwezenlijkt. Anderzijds is echter ook het theoretisch einde van die stijging in zicht. Men moet verwachten dat de praktijk altijd aanzienlijk beneden het theoretische maximum zal blijven. Er zal in Europa ongetwijfeld nog veel grond in bergachtige gebieden buiten gebruik raken. Men doet er daarom verstandig aan met vlakke cultuurgrond, als in Nederland, niet al te royaal om te springen en b.v. niet zonder meer te geloven, dat voor onze agrarische toekomst de grond van de Markerwaard niet van belang is.

Er zullen zich ook in de komende jaren in Europa nog wel onevenwichtigheden voordoen in de verhouding tussen vraag en aanbod van agrarische producten. Er zullen daardoor o.a. voorlopig wel overschotten van bepaalde producten blijven voorkomen. Zo zal, o.a. als gevolg van de bedrijfsgroottestructuur van de rundveehouderijbedrijven, in Europa een teveel aan melkproductie en een tekort aan vleesproductie voorlopig wel blijven bestaan. De huidige boterberg zal wel niet de laatste zijn. Deze en andere tijdelijke en incidentele of meer structureel bepaalde overschotten die optreden en zullen optreden, betekenen allerminst, dat West-Europa zijn toekomst wat de voorziening met agrarische producten betreft, zonder enige ongerustheid tegemoet kan treden.

Ook bij handhaving van een ondernemingsgewijze productie -hier hebt U al een ingebouwde reserve- zal de toekomstige agrarische productie in Europa en in Nederland in toenemende mate in een zich wezenlijk wijzigende bedrijfsstructuur plaats vinden. Het is bekend, dat zo langzamerhand een duidelijke meerderheid van onze agrarische bedrijven uit éénmansbedrijven bestaat en dat nog voortdurend aanzienlijke aantallen bedrijven van meermansbedrijven tot éénmansbedrijven worden. Alle éénmansbedrijven staan in principe candidaat voor liquidatie binnen een periode in de grootteorde van één generatie. Een éénmansbedrijf is immers een bedrijf waar per definitie geen plaats

is voor een medewerkende opvolgende zoon naast zijn vader, zodat de zoon elders, d.w.z. in feite buiten de landbouw, zijn heil zal moeten zoeken. Wanneer het éénmansbedrijf al niet verdwijnt gedurende het actieve leven van de vader als gevolg van beroepsverandering, zal het bijna zeker verdwijnen op het moment, dat hij zijn beroepsactiviteit beëindigt. Zo lijkt het hoogst waarschijnlijk, dat in de komende tientallen jaren een zeer hoog percentage van onze agrarische bedrijven zal verdwijnen en de bedrijfs-groottestructuur grondig zal wijzigen.

Het is U bekend, dat de daling van het aantal bedrijven zich reeds geruime tijd voor doet en men heeft al de vrees uitgesproken, dat er in het jaar 2000 geen boer meer over zou zijn. Deze vrees lijkt een beetje prematuur. Men kan het wel haast een sociologisch regel noemen, dat elk ontwikkelingsproces of het nu een groeiproces of een proces van daling betekent, afbreekt voor het zijn schijnbaar logisch einde heeft bereikt. Dit neemt niet weg, dat het voor ons op het ogenblik nog moeilijk valt te zien wanneer en waardoor de thans gaande zijnde ontwikkeling zijn eind zal vinden en of voor die tijd geen belangrijke spanningen zullen optreden. Van een overnemen van vrijkomende éénmansbedrijven door één van twee of meer zoons, die op een ouderlijk bedrijf van wat grotere omvang werken maar waar op den duur toch niet voor meer dan één emplot is, mag men natuurlijk niet veel verwachten. Niet alleen wordt het aantal bedrijven waarnaast de vader méér dan één zoon redelijk werk kan vinden, natuurlijk steeds geringer, maar bovendien daalt ook op het platteland het geboortecijfer op het ogenblik in een hoog tempo. Het gezin met twee kinderen wordt zó snel algemeen, dat het ook voor de bedrijven die qua grootte voldoende levensvatbaar zijn, in de nabije toekomst nog wel eens moeilijk kan vallen in doorsnee steeds een zoon of schoonzoon als opvolger te vinden.

Men kan natuurlijk denken aan een instromen in de agrarische wereld van buiten af. Al lijkt het, nu men in het algemeen een verdere daling van het aantal bedrijven nog als noodzakelijk beschouwt, wat prematuur om hieraan te denken, de tijd dat men er wat anders tegenover gaat staan, kon wel eens eerder komen dan men nu gelooft. In theorie is er geen enkele reden waarom zonen van niet-agrariërs geen goede boeren zouden kunnen worden. In Israël heeft men van Joden uit de steden in het nabije Oosten uitstekende boeren gemaakt, waarschijnlijk juist mede omdat ze geen enkele agrarische traditie hadden. Na een goede voorbereiding werden het zeer moderne boeren, niet gehinderd door gewoonten en zeden, die van geslacht op geslacht waren overgeërfd.

Wat Nederland en Europa in het algemeen betreft, stuit men hier echter op een normatieve barrière. De overgang van niet-agrarische beroepen naar de land- en tuinbouw is in het verleden niet alleen gering geweest omdat de bedrijfstak weinig of geen plaats bood. Ook het oordeel in onze maatschappij over boeren, landbouw en platteland stond deze overgang in de weg. "Wie eens de klompen heeft uitgetrokken, krijgt ze nooit weer aan" placht wijlen H.D.Louwes te zeggen. Ondanks het opleven van de liefde voor platteland en natuur in bepaalde stedelijke kringen, is wat dat betreft de situatie in feite :

vermoedelijk nog niet zo veel veranderd en men moet maar afwachten of dit in de toekomst wel het geval zal zijn.

Misschien zal men in deze kring opmerken dat het aan toetreden tot tuinbouw van buitenaf in het verleden nooit heeft ontbroken en men zal zich misschien afvragen of dit in de toekomst ook niet zo zal zijn. Het kan zo zijn, maar er is, dunkt me, wel enige reden voor twijfel. Richt men zich op de geschiedenis, dan moet men, naar ik meen, constateren dat in het algemeen -er zijn uitzonderingen- twee factoren een grote rol hebben gespeeld bij het ontstaan van tuinbouw en tuinbouwgebieden, te weten: 1) de aanwezigheid van een sociale onderlaag in de agrarische bevolking; 2) de aanwezigheid van grond, al dan niet woest, waarop de aanwezige boerenstand weinig of geen prijs stelde. De tuinbouw -ik laat de fruitteelt even buiten beschouwing- is meestal ontstaan uit armoede en niet uit rijkdom. Het zijn niet de gezeten boeren geweest, die zich tot de tuinbouw hebben gewend, ook al hebben, nadat de tuinbouw succesvol bleek, meer welgestelden zich er ook wel eens in gewaagd. De tijd echter, dat landarbeiders en kleine boertjes, die op de rand van het bestaanminimum zweefden, zich via de tuinbouw al ploeterend om hoog werkten, lijkt wel voorgoed voorbij; er zijn gemakkelijker wegen. Men moet trouwens, ook wat dit betreft, rekening houden met de daling van het geboortecijfer. Een herhaling van een uitbreiding van de tuinbouw onder invloed van een grote agrarische bevolkingsdruk, zoals nog na de Tweede Wereldoorlog in de zuidelijke provincies van ons ^{land} plaats vond, lijkt niet meer in de lijn van de verwachting te liggen. Limburg heeft thans de laagste huwelijksvruchtbaarheid van alle Nederlandse provincies.

Een vraag, die bij de voorgaande aansluit, is wat men voor de toekomst mag verwachten van niet tot het gezin behorende medewerkers op het agrarisch bedrijf. Het is bekend dat het aantal arbeiders in land- en tuinbouw is terug gelopen tot een fractie van wat het vroeger was . Een verdere daling lijkt nauwelijks twijfelachtig. De landarbeiders vormen een vergrijzende groep, de toevoer van jongeren tot het vak is gering en men zou geneigd zijn te veronderstellen, dat men hier met een uitstervend deel van onze beroepsbevolking heeft te maken. Als het echter waar is dat, zoals ik zojuist betoogde, eenmansbedrijven uit hun aard op de nominatie staan om t.z.t. te verdwijnen, dan betekent dit tegelijkertijd, dat er alleen maar weer een zekere stabilisatie in de ontwikkeling kan komen, als bedrijven die méér dan één arbeidskracht een bestaan bieden, weer regel worden. Ook zelfs op een tweemansbedrijf zal de boer of tuinder echter gedurende een groot deel van zijn leven als bedrijfshoofd op niet tot het gezin behorende arbeidskrachten zal moeten terugvallen. Een eventueel opvolgende zoon zal hem immers maar gedurende een deel van zijn leven als bedrijfs- hoofd ter zijde kunnen staan. Zullen er echter, als deze tijd van stabilisatie eens komt, nog vreemde arbeidskrachten ter beschikking staan? In de vorm van de land- of tuinbouwarbeider zoals we die in het verleden hebben gekend en nu gedeeltelijk nog kennen, dunkt me, nauwelijks meer. Juist omdat, ook in de toekomst, vermoedelijk wat het

totaal aantal arbeidskrachten betreft, het agrarisch bedrijf klein zal blijven, zal de positie van loonarbeider er te sterk als een persoonlijke afhankelijkheidsverhouding t.o.v. de boer of tuinder worden ervaren, om voldoende aantrekkelijk te blijven. Men zal zich moeten realiseren, dat o.a. door de toenemende scholing van jonge mensen het hun steeds moeilijker zal vallen zich in een dergelijke verhouding te schikken. Tijdelijke, losse arbeidskrachten zal men, met name in de tuinbouw, ook in de toekomst nog wel kunnen krijgen, maar voor vaste arbeidskrachten die niet tot het gezin behoren, zal men steeds meer moeten gaan denken in verhoudingen waarbij deze mensen niet slechts medewerker, maar ook in de een of andere vorm, gelijkwaardig deelgenoot in het bedrijf worden.

Al met al lijkt een verdere aanzienlijke vermindering van de agrarische bevolking onvermijdelijk, zelfs als men zich zou voorstellen, dat de economische groei in onze maatschappij binnen afzienbare tijd sterk zou verminderen of stoppen en in het algemeen de maatschappelijke verhoudingen sterk zouden veranderen. Terecht m.i. neemt men dan ook aan, dat in de toekomst het deel dat de agrarische bevolking uit zal maken van de totale beroepsbevolking tot enige percenten zal dalen. Of dit percentage iets hoger of iets lager zal liggen, maakt betrekkelijk weinig uit. In ieder geval zullen door deze getalsmatige verzwakking van de agrarische bevolking het plattelandsleven en de levenssituatie van de afzonderlijke boer en tuinder ingrijpend veranderen. De agrariërs zullen steeds meer enkelingen worden tussen vele anderen en ze zullen zich steeds minder als afzonderlijke groep naast en soms tegenover de anderen kunnen voelen en handhaven. Spreken van "wij boeren" of "wij tuinders" om daarmee de eigenheid van eigen stand te onderstrepen, zal steeds meer zijn zin verliezen. Het is de vraag of zaken als standsorganisaties, een landbouwschap, zelfs misschien een ministerie van landbouw en een eigen landbouwonderwijs, zich nog lang in hun huidige vorm als zinvol en functioneel kunnen handhaven.

De verzwakking van het gevoel een eigen, zelfstandige, min of meer homogene groep naast de rest van de bevolking te zijn, wordt ongetwijfeld gestimuleerd door de toenemende specialisatie die in het agrarische bedrijf ⁱⁿtreedt. De overtuiging -althans binnen een bepaald gebied- allen van dezelfde soort te zijn, verliest daardoor aan kracht. Het is niet toevallig, dat juist onder de ondernemers in de nieuwe vormen van specialisatie, met name in de verdelingslandbouw, het besef deel uit te ^{te} maken van een boerenstand vaak in het geheel niet meer leeft.

Op een andere wijze zal het gevoel van eigenheid en afzonderlijkheid van de agrarische bevolking vermoedelijk ook steeds verder worden aangetast n.l. door de toenemende symbiose tussen stad en platteland. Ik doel hiermee niet slechts op een binnendringen op grote schaal van een woonbevolking van stedelijke allure in gebieden vooral in het Westen van het land, die tot voor kort nog als zuiver landelijk konden gelden, en op een meer tijdelijke aanraking met het landelijk gebied via allerlei vormen van recreatie als een reactie op de benauwende volte van de stad. Er is bij velen een

nostalgisch verlangen gegroeid naar een hernieuwd contact met de natuur, met planten en dieren en met de mensen, die daar dagelijks mee omgaan. Men is bereid moeite te doen en geld uit te geven om aan dat verlangen te kunnen voldoen. Oude boerderijtjes zijn meer in trek, dan welk soort van tweede woningen ook, de Flevohof bloeit, evenals de buitenrestaurants in oude kastelen, landhuizen en dorpsherbergen. Er ontstaan nieuwe hele en halve agrarische bedrijven, die op dit verlangen van stedelingen reageren. Het aantal maneges, al dan niet gecombineerd met paarden- en ponyfokkerijen, breidt zich met de dag uit, kinderboerderijen horen er bij, evenals het, althans voor ons land, nieuwe verschijnsel van de tuincentra. Caravans op de boerderijen en directe leverantie van producten van het agrarische bedrijf aan stedelijke afnemers behoren bij het beeld. Dit, in de genoemde voorbeelden zich demonstrerende, in elkaar doordringen van de landelijke en de stedelijke levenssferen zal zich vermoedelijk voortzetten. Het zal er toe bijdragen dat steeds minder de agrarische bevolkingsgroep door zichzelf en door de anderen zal worden gevoeld als een min of meer afzonderlijk, sterk op zichzelf gericht deel van de bevolking.

De tijd laat niet toe om op nog meer aspecten van de te verwachten toekomstige ontwikkeling van de agrarische wereld in te gaan. Ik zou vermoedelijk toch niet meer kunnen doen, dan U enerzijds wijzen op mogelijke ontwikkelingen waarover U misschien toch al eerder hebt gedacht, gehoord of gelezen en U anderzijds telkens weer wijzen op de grote onzekerheden.

Tot slot mag ik misschien op dit laatste nog even terugkomen. Het feit, dat wij in een sociale crisis leven, waarin alles op losse schroeven schijnt te staan en waarin prognoses moeilijker zijn dan ooit, geeft aan de andere kant de mens, meer dan in tijden van consolidatie, de mogelijkheid zelf, door eigen wil, aan zijn toekomst vorm te geven. Waar de dwang van de vaste norm verzwakt of gaat ontbreken, neemt de mogelijkheid en ook de noodzaak toe om bewust een eigen weg naar de toekomst te kiezen ~~te~~. Eén van de medewerkers van onze afdeling drs. A.J. Jansen is in het kader van het toekomstonderzoek van de Fondation Européenne de la Culture thans bezig op grond van groepsgesprekken met belanghebbenden en belangstellenden uit alle delen van Europa een systematisch beeld te scheppen van verschillende typen van voorstellingen die men zich van de toekomst van de landbouw maakt. Ik geloof, dat het nuttig is op deze wijze een min of meer stelselmatig denken over de toekomst, zoals men die zou willen, met name ook onder de agrarische bevolking zelf, te stimuleren. Natuurlijk kunnen deze toekomstbeelden als ze zinvol zullen zijn, niet zo maar fantasiën zijn. Ze zullen redelijkerwijs moeten passen binnen de harde en semi-harde randvoorwaarden waarover ik in het begin sprak. Men zal ook moeten begrijpen, dat veel van hetgeen nu in ons normenstelsel wordt aangevochten, niet zonder meer zal verdwijnen. Naast de utopie -in de goede zin van wensbeeld voor de toekomst- zal de prognose -het voortbouwen op kennis en begrip van hetgeen in het verleden is gebeurd en in het heden zich afspeelt- in het totale toekomstbeeld dat men zich schept, een rol moeten spelen. Aan de ontwikkeling van redelijke wensbeelden zal men zich echter ook in de agrarische

wereld niet mogen onttrekken. Ook al zal dan, zoals ik verwacht, in de toekomst de agrarische wereld niet meer die afzonderlijke positie in onze samenleving innemen die ze in het verleden had, ze blijft haar eigen bijdrage aan die samenleving leveren en deze bijdrage zal in bepaalde opzichten, ook in de toekomst, essentieel zijn. Niet alleen om zich zelf, maar ook om de anderen zal men daarom, ook vanuit de agrarische wereld, zich moeten afvragen hoe die toekomstige samenleving zal zijn en hoe men daar zelf in zal willen en kunnen passen.

E.W. Hofstee